

EL «MITE DE FUNDACIÓ» EN LA FESTA O MISTERI D'ELX¹

HÈCTOR CÀMARA I SEMPERE
Universitat d'Alacant

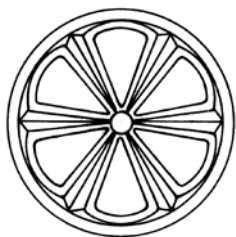
1. INTRODUCCIÓ

L'origen de la *Festa* o *Misteri d'Elx* ha estat un dels temes que més han preocupat els investigadors que s'han dedicat a l'estudi d'aquesta representació assumpcionista. Cal no oblidar que no es conserva cap document que en parle fins a ben entrat el segle XVI i que la primera còpia del text de què tenim notícia és de 1625. Malgrat tot, l'estudi de la llengua i de la versificació (FERRANDO: 1998; MASSIP: 1986; ROMEU: 1998) ens indica l'existència d'un text base datat en la segona meitat del segle XV, que es va modificar en part al llarg del segle següent com a conseqüència de les diverses intervencions musicals que es van fer en la partitura de la representació. Les anàlisis escènica (MASSIP: 1991; QUIRANTE: 1987) i musical (GÓMEZ MUNTANÉ: 1986) confirmen també aquesta datació per a la *Festa*, ja que es tracta d'un drama religiós d'escenografia tardomedieval amb música que prové del repertori gregorià (amb *contrafacta* d'himnes litúrgics), substituït també en part per la polifonia renaixentista que es va incorporar en el segle XVI.²

Però, fins que la investigació rigorosa no es va ocupar d'aquest tema a partir dels anys vuitanta, l'origen de la *Festa* s'explicava a través de diverses tradicions, més o menys fantosiques, que van tenir una àmplia difusió en tots aquells autors que es dedicaren a parlar de la representació. Les primeres explicacions d'aquest tipus documentades les trobem en el primer quart del segle XVII i ens mostren la representació de la *Festa* com una conseqüència de la fundació cristiana de la comunitat il·licitana en el segle XIII, quan la vila va ser conquistada als musulmans. D'aquesta manera, la celebració que identifica el poble d'Elx com a grup, la *Festa*, es relacionava de forma directa amb l'origen històric de la mateixa

¹ El text d'aquest article és una revisió del treball de doctorat presentat al curs «Literatura catalana i tradicional catalana: època medieval», a càrrec de la Dra. Catalina Valriu (Universitat de les Illes Balears). L'article s'emmarca en el projecte d'investigació *Edició crítica digital de textos literaris dels segles XV i XVI de les lletres valencianes* (GV07/140), finançat per la Generalitat Valenciana.

² Massip, en les darreres investigacions publicades sobre el tema (2004, 2005), s'atreveix a datar l'inici de les representacions de la *Festa* al voltant de 1470.

població. És interessant que aprofundim en l'estudi d'aquesta qüestió perquè, d'una banda, ens aclarirà la causa que va originar les diferents tradicions sobre l'inici del *Misteri d'Elx* (les tradicions no naixen del no-res, algun motiu concret les fa nàixer i difondre's) i, d'una altra, ens ajudarà a comprendre millor la relació que ha existit entre la *Festa* i la població il·licitana al llarg del temps.

En resum, presentarem la *Festa* com un ritu col·lectiu dels il·licitans, com la celebració anual que ha identificat, cohesionat i actualitzat la comunitat fins avui dia. El caràcter ritual de la representació va fer necessari l'existència d'un vincle que relacionara de forma més intensa la *Festa* amb el poble que identificava. Amb la lectura de les «històries» escrites en els segles XVII i XVIII veurem que açò s'aconsegueix en establir un lligam entre l'origen de la *Festa* i l'origen del poble d'Elx.

2. LA *FESTA* COM A RITU COMUNITARI

En un altre lloc ja hem estudiat el caràcter ritual que té la celebració de la *Festa* per al poble d'Elx (CÀMARA: 2004); ací només oferirem un esbós dels elements més destacats.

Mitjançant una anàlisi detinguda, podem veure que bona part dels trets característics dels ritus (BRIONES: 1997, 181-182) apareixen reproduïts en la celebració de la *Festa*: és un acte simbòlic (d'una banda, la celebració en agost del trànsit i l'assumpció de la Mare de Déu s'emmarca dins de la festa agrària i fa referència al descans natural de la terra després de la collita de cereals i abans de la verema; d'una altra, la representació il·licitana esdevé el cordó umbilical entre els il·licitans i la divinitat, representada en la devoció a la patrona d'Elx, la Mare de Déu de l'Assumpció), obligatori (un dels motius que va impulsar el Consell municipal a fer-se càrrec de l'organització de la *Festa* l'any 1609, i així impedir que es deixara de representar per manca de diners de la Confraria de Nostra Senyora de l'Assumpció, va ser la protecció que oferia la celebració per al poble),³ necessari i eficaç (la representació impedia els desastres naturals, cosa que beneficiava els interessos agrícoles de la població, que, fins fa poc més d'un segle, eren fonamentals per al benestar i l'estabilitat de la societat;⁴ però, a banda d'aquest benefici, que avui dia ja no es recorda, observem que la *Festa* conserva una eficàcia comunitària escassament reconeguda, la de ser l'element de cohesió social amb què el poble d'Elx reafirma la identitat i els lligams comunitaris), codificat (l'existència de consuetes, llibrets amb el text, la música i les acotacions escèniques, i d'una llarga i complexa transmissió textual ha permès la fixació de la representació), reiteratiu (se celebra de forma cíclica en una data, un espai i una situació concretes; en altres circumstàncies la *Festa* no és reconeguda com a tal) i implicatiu (per a la seua actualització anual com a festa d'Elx, la representació necessita tant l'actor que la

³ L'acta del Consell diu exactament: «de tal manera que se ha vist que dos anys que's dexà de fer la dita Festa [...] apedregà y caigué molta pedra en lo terme de la present vila, de tal manera que durà molts anys, que los abres y pins no pogueren tornar a cobrar lo que havien perdut» (AME, Capítol de l'11 de març de 1609). D'aquesta manera, deixar de celebrar la *Festa* era causa de desastres naturals, cosa que feia obligatòria la representació pel bé comú.

⁴ L'expectativa sobre la producció agrícola s'han traslladat a un altre ritu, la *Trencà del guió*. Aquesta celebració té lloc el Divendres Sant en arribar el pas de la Mare de Déu dels Dolors a la plaça de Baix i consisteix a trencar l'asta d'una bandera de color negre davant d'aquesta imatge. La tradició diu que, si en ondejar el guió tres vegades es trenca, serà un bon any per al Camp d'Elx.

representa com el poble que la viu, en un diàleg continu d'experiències fortament emotives).

La *Festa d'Elx* ha funcionat fins a l'actualitat com un ritu que a través de la commemoració d'un episodi «mític» (l'assumpció de Maria, amb tot el seu significat simbòlic) esdevé l'element cohesiu i integrador de la comunitat il·licitana, que s'actualitza amb la celebració anual d'aquesta. D'alguna manera podríem dir que la *Festa* escenifica, celebra i mostra la identitat del poble. Però en el seu origen la *Festa de la Assumpció de la gloriosa Verge Maria* –nom amb què es coneixia en el segle XVI– només era una representació dramàtica, organitzada per les famílies de la petita noblesa local, que celebrava una festivitat important del calendari litúrgic cristià. És a dir, una commemoració religiosa que se centrava en l'escenificació d'un drama, fet força comú a finals de l'edat mitjana, especialment als territoris de la Corona d'Aragó, on les notícies de representacions d'aquest tipus són abundantíssimes (vid. MASSIP: 1991).

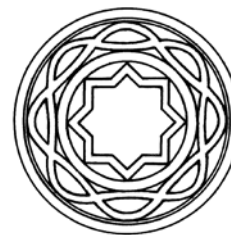
Va ser al llarg del segle XVI i començaments del XVII quan aquesta celebració religiosa passà a ser la *Festa d'Elx*, la festivitat per excel·lència i exclusiva de la vila, l'element d'identitat de la comunitat il·licitana, el ritu en què es reafirmaven els lligams socials i religiosos de tot el poble. Aquesta transformació es pot observar a través de diversos indicis:

a) El nom. En un primer moment la representació rep un nom concret i específic –com el que hem citat adés–, que la diferenciava d'altres esdeveniments festius locals, com la processó del Corpus, però amb el traspàs de l'organització a mans municipals es conegué cada vegada més com la *Festa d'Elx*, és a dir, com la festivitat principal de la vila.⁵

b) La fixació. Al llarg del segle XVI s'hi introduïren un conjunt de reformes musicals, textuais i, possiblement, escèniques que adaptaren la representació als nous corrents estètics renaixentistes; però, a partir del segle XVII, amb l'assumpció d'aquest drama com a festivitat per excel·lència de la vila d'Elx, la *Festa* començà a fixar-se, fet que es relacionaria amb la codificació normal d'un ritu.⁶

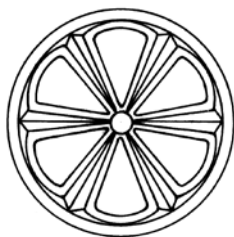
c) La vinculació amb el destí de la comunitat. La celebració del drama assumpcionista suposava una mena de salvaguarda divina contra els desastres naturals, cosa que asseguraria la producció agrícola i el benestar de la comunitat.

d) La protecció municipal. El fet que el Consell decidira fer-se càrrec de la *Festa* el 1609 demostra el grau de transcendència que la representació havia assolit per al poble, cosa que va permetre la seua supervivència; és a dir, la celebració de la *Festa* havia de continuar a pesar de l'escassa capacitat econòmica de la Confraria de Nostra Senyora de l'Assumpció.

⁵ Aquest canvi es pot observar «fossilitzat» en el títol que duu la còpia del text de 1625 feta per Gaspar Soler Chacon: *Llibre de la Festa de Nostra Seyora de la Sumptió, dita vulgarment la Festa de la vila d'Elig*.

⁶ D'ací la importància de la transmissió i la conservació de les consuetes: «Al parecer había un único consuetu, el oficial, que debía ser el que utilizaban los maestros de capilla para organizar la representación. Cada cierto tiempo este texto era sustituido por una copia de sí mismo, de modo que cada consuetu sólo servía de modelo para una copia, ya que después se ocultaba o desaparecía dejándose la nueva copia como la oficial.» (QUIRANTE: 1987, 283). La còpia del text de 1625 diu: «En dies passats me té, Vm monseñor, manat [...] li fes un trellat dels dos actes de vespra i dia de la festivitat de Nostra Senyora de la Sumptió, que vulgarment es diu la Festa de la Vila de Elig, tan solament de la lletra, en cas que coneixia y conech en mi tener poca suficiència per a exir ab ma pretensió respecte de no donar lloch la Vila ny Clero a que's fassen trellats per la autoritat y gravetat de la Festa». (MASSIP: 1986b, 135)

e) L'ocultisme. Amb aquest terme es fa referència a l'actitud de no deixar accedir a la informació sobre la *Festa* per preservar-la de qualsevol intrusió i que va condicionar la transmissió de les consuetes⁷

f) La creació d'una «mitologia» pròpia, fet que ara mateix ens interessa. La transformació en ritm comunitari de la *Festa* suposà l'aparició d'un conjunt de tradicions de caràcter mític i llegendari que donaren un sentit més transcendent a la representació.

3. L'ORIGEN DE LA *FESTA* EN ELS SEGLES XVII I XVIII

Els primers documents coneguts que ens descriuen la *Festa* amb un cert detall i que ens donen notícia del text i de la música apareixen en el segle XVII; per tant, són bastant tardans en relació amb la datació que els investigadors donen per a aquest drama assumpcionista. En aquests texts es dedica especial interès, entre altres molts temes relacionats (com la devoció popular, els miracles, etc.), a l'origen de la representació. Sembla ser que ja en aquella època la manca de documentació municipal que donara pistes del moment en què es va començar a celebrar la *Festa de l'Assumpció* va ser un problema. Els autors van haver de recórrer a les tradicions populars que corrien pel poble (si no és que ells mateixos van ser els promotors d'aqueixes mateixes tradicions).

El primer text que parla sobre l'origen de la *Festa* és la *Recopilación en que se da cuenta de las cosas anci antiguas como modernas de la ínclita villa de Elche*, escrita pel regidor Cristòfol Sanç el 1621. Aquesta història s'escriu en defensa dels interessos

⁷ Aquest concepte va ser introduït per Pomares (1957, 15-16), encara que ha estat discutit per Sansano (2004, 323). Avui dia cal redefinir aquest terme: al meu parer, no és tant el fet d'«amagar», sentit que se li ha donat des que Pomares va crear aquesta denominació, molt possiblement influït per la seua situació personal en el moment de redactar la seua obra, sinó més bé el fet de tenir cura i zel de la representació en relació amb la fixació que comentàvem abans (*vid. nota 6*).

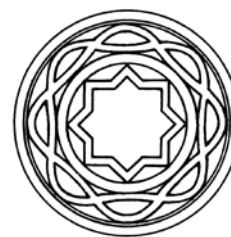
Fig. 1. Portada del manuscrit de Sanç, de l'any 1621. En primer terme, el dibuix de l'escut de la vila d'Elx, ple de referents romans (el nom de la colònia, l'ara dedicada a August i la figura de la dama amb la palma de la victòria), encara que també hi ha lloc per a una fita medieval, la porta d'Alacant amb la torre de la Calaforra.

dels senyors castellans d'Elx i en justificació de les seues actuacions (SERRANO: 1983, 33). Recordem que aquest senyoriu es va crear el 1470 quan la reina Isabel I de Castella va donar Elx i Crevillent a Gutierre de Cárdenas per les gestions en el seu matrimoni amb Ferran d'Aragó.⁸ La creació d'aquest senyoriu va suposar que «la vila movilitzara tots els seus recursos disponibles per evitar la dependència que anava a suposar comptar amb un senyor per damunt de la particular composició social del municipi organitzada al segle XIII-XIV» (SERRANO: 1983, 31), però tot va ser en va, ja que finalment la població va haver d'acceptar la imposició reial. La *Festa*, assumida a partir de 1609 pel Consell de la vila i promoguda des del seu origen pel patriciat local, va esdevenir al llarg de l'edat moderna una mena de manifestació del poder municipal enfront del senyor feudal.⁹

Açò explica les diferències entre el text de Sanç i el de Soler, que veurem a continuació. El primer, en castellà, quan explica l'origen de la *Festa* posa èmfasi en la presència dels repobladors relacionats amb l'infant En Manuel, germà del rei Alfons X el Savi, i, només al final, deixa entreveure la possibilitat que l'arribada de Jaume I amb els seus propis repobladors el 1265 estiga al darrere de la representació.

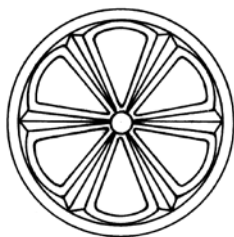
la fiesta de la iglesia, que es embajada del ángel con la palma, muerte y asunción de la Virgen a los cielos [...] Por cuya fiesta y celebración, y teniendo por patrona y protectora a esta soberana Virgen, es defendida y amparada esta villa de los peligros de esta vida: y con razón lo puedo decir, pues nunca se ha visto desgracias, ni sucederlas jamás en tan santa fiesta. Su antigüedad no se sabe de que año datará: porque he sido curioso de saberlo de viejos y mayores y no han sabido darme razón. Entiendo que los primeros pobladores del Infante D. Manuel, año 1276, la debieron festejar como con su primera lengua lemosina se recita y hace hasta hoy en día: y de aquí nos ha venido a nosotros a proseguir tan santa devoción y antigüedad de fiesta, según la conzuela lo demuestra, aunque algunos quieren decir que *por haberse ganado de los moros esta Villa, tal día como el de Nuestra Señora de la Asunción, sus pobladores emprendieron hacerla*: y puede ser, porque vemos en todos los lugares del reino tener fiesta particular y hacer conmemoración del día que fue ganada la tal villa o ciudad del reino. (SANÇ: 1954, 119)

Com veiem, Sanç diferencia entre la repoblació d'En Manuel i la conquesta del rei Jaume I («haberse ganado de los moros esta villa»), encara que no ho diga explícitament, que identifiquem per la data que dóna («tal día como el de nuestra Señora de la Assumpción»), incorrecta històricament, encara que difosa a l'època.

⁸ La reina Isabel I havia rebut aquests territoris, que havien format part del patrimoni de la família reial de la Corona d'Aragó des de 1304 (a excepció dels anys 1391-1460, en què van estar sota la senyoria de la ciutat de Barcelona), de mans del seu sogre Joan II i del seu marit Ferran II. Una síntesi de la història del senyoriu d'Elx a l'edat mitjana apareix en HINOJOSA (2006, 127-147).

⁹ Tanmateix, quan el Consell va demanar al senyor permís per a crear nous impostos per al finançament de la *Festa* arran de la decisió de fer-se càrrec de la seua organització a partir de 1609, aquest no hi va posar cap impediment (CASTAÑO: 1997, 49-50).

El 1625 Gaspar Soler Chacon va fer una còpia del text de la consuetud que el Consell guardava a la Caixa de les Tres Claus per a Honorat Martí de Monsí, familiar del Sant Ofici i cavaller a la ciutat d'Oriola, amb el títol, citat adés, de *Llibre de la Festa de Nostra Señora de la Sumptió ditta vulgarment la festa de la vila de Elig*. Després de transcriure els versos i les acotacions de la representació, dedicava una part a explicar la història d'Elx i la de la *Festa*. És ací on diu que

La festivitad de la Sumptió de Nostra Señora a-y traditió que-ls primers que poblaren a Elig, que fonch guañada per lo señor rey Don Jaume any mil dos-sents sixanta-çinch a quinze de agost, dia de Nostra Señora de la Sumptió, y en lo any aprés següent la comensaren a fer y çelebrar a catorçe y quinze de agost per tan memorable victòria y en tan dichós dia haver-se guañat ditta vila. (IBARRA: 1933, 25)

Soler, potser més proper als interessos municipals –i, per tant, als de l'oligarquia local que s'hi establí amb l'arribada de les tropes catalanoaragoneses–, afirma que la *Festa* va ser la celebració que els pobladors que vingueren amb Jaume I començaren a fer per commemorar la conquesta cristiana de la ciutat. Cal tenir present que Soler, encara que en aquest cas s'allunya de manera evident, manifesta la seua dependència del ms. de Sanç:

Tan solament se tractarà en esta breu relatió de la fundatió de ditta vila y los bisbes que sent colònia y agué en ella y, finalment, de quant se fundà ditta festivitad y quina causa y agué per a què-s festegàs cascun any; que desige ab moltes veres que Cristófol Sans, síndich de dita vila, autor que és del llibre que à compost de la fundatió de ditta vila, el ymprimexca y saque a llum per a que ab mayor siguritat se declara lo que aquí no diré, pux d'elles no so sabidor. (IBARRA: 1933, 20)

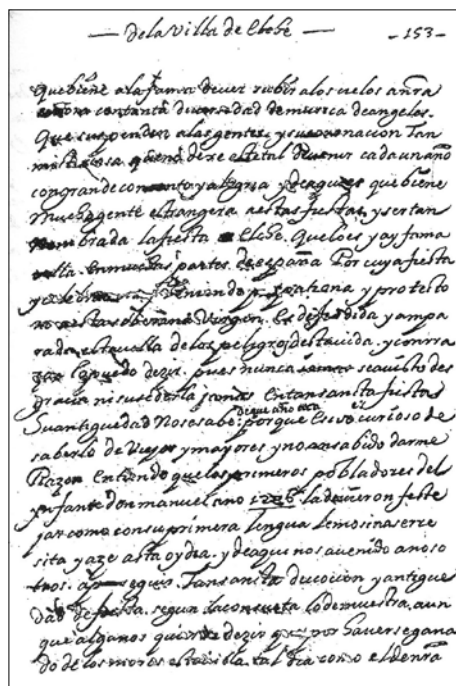

Fig. 2. Foli 153r del ms. de Sanç on apareix la descripció de la *Festa* i la teoria sobre l'origen d'aquesta.

Seria interessant que ens detinguérem breument a explicar la conquesta cristiana d'Elx per poder entendre aquesta doble versió que ens presenten Sanç i Soler. En primer lloc, cal posar en qüestió el terme «conquista» ja que l'entrada d'Elx al món cristià medieval es va fer a base de pactes i tractats, i no a partir d'un enfrontament bèl·lic.¹⁰

Segons el Tractat d'Alcaraz (1179), ratificat posteriorment pel Tractat de Mirra (1244), els territoris musulmans que hi havia al sud de Biar quedaven dins de l'òrbita de Castella. El 1243 el regne hudita de Múrcia passà a ser protectorat del regne castellà i moltes de les poblacions d'aquest territori, entre les quals es trobava Elx, no acceptaren aquest pacte i se sublevaren. Reduït l'alçament, Elx passà a mans de l'infant En Manuel i és a partir d'aquesta data que trobem referències dels primers pobladors cristians. El 1264 el descontent pel règim cristià produí un alçament mudèjar en tota aquesta zona. En aquell

moment, Alfons el Savi es trobava assetjant Niebla, així que va haver de demanar ajuda al seu sogre, el rei Jaume I. El monarca aragonés va aconseguir retornar la població musulmana a la sobirania castellana fent servir tant l'acció militar com la diplomàcia. En el cas d'Elx, el sotmetiment musulmà, al desembre de 1265, es degué als diferents tractes que tingué el rei amb l'aljama il·licitana. Jaume I, a més a més, deixà a la vila diversos llinatges catalans i aragonesos com a repobladors. La vila formà part del regne de Castella fins a l'any 1304, en què, amb la sentència arbitral de Torrellas, les comarques al sud de la línia Biar-Busot s'incorporaren al regne de València (HINOJOSA: 2006, 131-138). El sotmetiment cristià d'Elx i la seua repoblació expliquen els dos punts de vista –el «filocastellà» i el «filocatalà»– que ens ofereixen els textos de Sanç i de Soler. Sanç, amb la intenció de

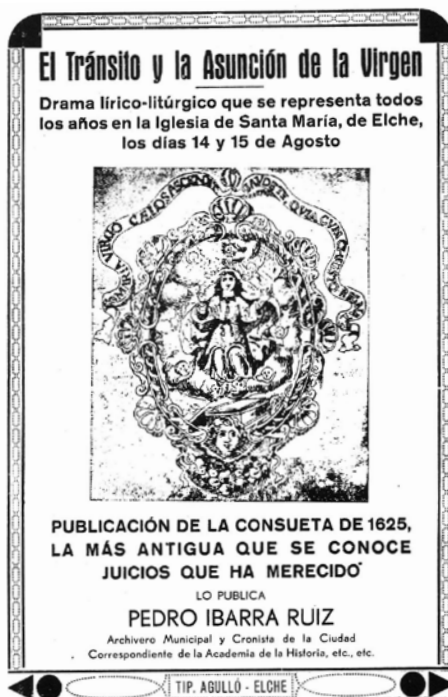
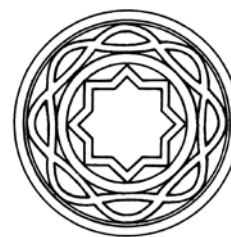
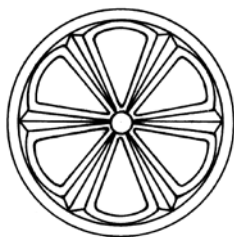

Fig. 3. Portada de l'edició del manuscrit de Soler de 1625 que va publicar l'historiador Pere Ibarra en l'any 1933. No es conserva l'original i només podem conèixer el text a partir d'aquesta edició.

¹⁰ En el *Llibre dels feits* Jaume I explica l'astúcia amb què es va aconseguir el sotmetiment polític dels musulmans il·licitans (1982, 342-345).

quedar bé davant els ulls del senyor, posaria més èmfasi en la influència castellana i Soler, amb un interès menys propagandístic, destacaria més la intervenció aragonesa; al cap i a la fi, la vila continuava sent part important del Regne de València i, per tant, de la Corona d'Aragó, amb els quals compartia llengua, institucions i història.

L'any 1751, Carles Tàrraga i Caro va copiar el manuscrit de Soler, encara que hi afegí diverses notícies que no apareixien en l'original. Pel que fa a l'origen de la *Festa*, incorpora una nova variant:

Y tornant al assumpt en què esta villa de Elig poblada de moros se entregà al rey Dn. Jaume, primer de Aragó, en lo dit any 1265 per lo mes de novembre; des de luego los christians ocupant la fortalea y desalojant a los moros fora de ella determinaren

beneir per a sa yglècia lo que era mesquita, dedicant-la al dolsíssim nom de la Verge Maria y pensant los nous pobladors christians en votar y acertar la més agradable invocació a la S[anctíssi]ma Maria y ab esta perplexitat, perquè uns volien la invocació de sa Espectació, altres de son Naciment y altres de sa Puríssima Concepció, arribaren fins lo mes de maig del seg[ū]ent any 1266 sens acordar este assumpte. Però nostra soberana Mare que vea ten devots rendiments de sos premitius fills christians pobladors, volgué fer son prodigi mostrant el obsequi machor de son agrado y lo dia de sa vocació que és la corona de totes ses invocacions en los dies catorse y quinze de agost en què es festeja la sua mort e Assumpció als cels.

El portentós cas que ordena la Festa tan misteriosa y ben disposta que en los dits dies se zelebra, és que per lo mes de maig de lo dit any de 1266, estant a la vora del mar y port de Sta. Paola de esta villa certs vehïns de ella (encara que altres curiosos o escrihuen de altra forma, però yo no) descobriren per entre les oles una fusta que entre el[s] embats se apropava y anciossos de veure lo que era entraren a reconéixer y vehent que era caixa la portaren fins

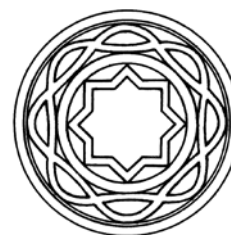

Fig. 4. Miniatura de la cantiga 126 d'Alfons X el Savi («Esta é como Santa Maria guareceo un ome en Elche dña saeta que lle entrara pelos ossos da faz»).

La imatge representa el recinte emmurallat de la vila d'Elx en el segle XIII.

asenta[r]-la en la arena, pasaren a reconéxer y verén sobre ella unes lletres o ròtul que era y dia «Para Illice», y luego obrint-la verén y trobaren dins la sagrada ymage que huy en esta yglésia de Sta. Maria de Elig ostenta sa maravellosa magestat ab continuats miracles y és atractiu de sa machor devoció [...] Y luego levantant esta divina ymage, que advertiren ser de cos entregue, la posaren en andes, recollint de dita caxa uns llibres manuals que trobaren escrits en idioma limosina que mostraven com avia de zelebrar-ze a esta soberana Verge els misteris de la sua mort y Assumpció [...]. (TÀRREGA: 1991, 134-135)

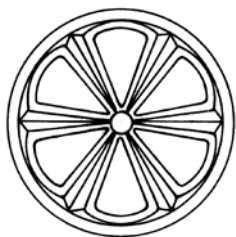
Cap a finals del segle XVII va aparéixer una tradició que parlava de l'arribada de la imatge de la Mare de Déu de l'Assumpció i dels papers amb el text de la representació de la *Festa* dins d'un arca que surava damunt la mar. Segons Castaño (1999, 24), la «Vinguda de la Mare de Déu», que es com es coneix a Elx aquest fet, deu el seu origen a diverses circumstàncies: en primer lloc, l'intent de supressió per part del bisbat d'Oriola de la *Festa* (el Consell municipal va buscar protecció a la Santa Seu, des d'on es rebé un rescripte pontifici el 1632 en què Urbà VIII emparava la representació per sobre de qualsevol impediment); en segon, l'augment de devoció cap a la Mare de Déu de l'Assumpció a partir de 1648, quan la imatge va ser traslladada des de l'ermita de Sant Sebastià fins a l'església de Santa Maria; i, per últim, la polèmica entre Elx i Alacant sobre quina de les dues era la successora de l'antiga *Ilici*.¹¹

A causa d'aquests fets es difongué la creença popular, la llegenda, que explicava l'aparició de la imatge de la patrona d'Elx i de la *Festa* de forma miraculosa. Com que ja hi havia una tradició sobre l'origen de la representació, aquesta nova creença aprofità en un començament els elements preexistents per elaborar un nou relat. D'aquesta manera,

Fig. 5. Foli 40r del ms. de Tàrrega de l'any 1751. De la mateixa manera que havia fet Sanç abans de començar el seu relat històric –i també Soler, encara que, en no conservar-se el ms. original, només tenim la referència d'Ibarra en la seua transcripció–, Tàrrega inicia el capítol d'història d'Elx amb l'escut de la vila.

¹¹ Els primers textos que relaten la «Vinguda de la Mare de Déu» diuen que l'arca que portava la imatge de l'Assumpta duia el lema «A Ilici», cosa que Castaño relaciona amb la polèmica esmentada: «d'una banda, donar suport sobrehumà a l'origen de la imatge de la Verge i també a la *Festa* que ella protagonitzava, com a defensa de possibles intencions prohibicionistes per part dels cercles oficials; i, de l'altra, reafirmar l'antiguitat i les passades glòries –en el sentit barroc del terme– de la vila, davant de les pretensions d'Alacant, mostrant que la providència mateixa, mitjançant el rètol de l'arca, deixava aclarida la qüestió de quina ciutat era l'hereva natural de l'antiga *Ilici*.» (CASTAÑO: 1999, 11).

no desapareix la conquesta de Jaume I ni la voluntat dels pobladors per commemorar la victòria cristiana amb una representació sobre l'Assumpció.¹² Ara s'afegeix a la vinculació de la *Festa* amb l'origen de la comunitat cristiana medieval, la vinculació amb el passat gloriós de la comunitat romana predecessora (l'Elx del segle XVII i XVIII se sent tan hereu de l'organització política i social medieval com de la civilització romana antiga).¹³

Un segle després, el 1855, encara trobem un text en què es reproduïx el relat que Tàrrega ofería en la seua còpia del text de la *Festa*. Parlem de l'*Epítome histórico de Elche desde su fundación hasta la Venida de la Virgen inclusive* de Francisco Fuentes Agulló:

Llegó por fin el día en que Elche, se había de ver libre de la bárbara dominacion de los Moros, y al frente de los hijos de esta poblacion el rey D. Jaime I de Aragon, consiguió conquistarla de los árabes en el año 1265, por el mes de Agosto, (con ciertas capitulaciones que se les guardaron, hasta que el rey D. Felipe III los expulsó de toda España en el año 1610), y libres ya los cristianos de esta dura esclavitud, levantaron las manos al cielo en señal de agradecimiento, votando hacer una fiesta á la Reyna de los Angeles, Maria Santisima, bajo una de sus enfáticas advocaciones, mas fluctuando entre la multitud de estrellas, que forman la radiante diadema de esta Augusta y Soberana Virgen, se hallaban irresolutos, no atreviéndose á deliberar; ni determinaban cual de estas flores plantadas en el místico jardin de su vida escogerían para ofrecerla en holocausto á la veneranda Señora, y entonces fue cuando tocando en lo mas exceleso del trono de la providencia, los ecos que se elevaban por los aires como misterioso aroma, pronunciados por los Illicitanos, quiso el cielo siempre benigno y compasivo, premiar los fervorosos deseos de los hijos de Elche, embiándoles esa imágen venturosa, que en dias de vértigo y tribulacion, apareció cual otro Iris en las nubes para calmar la agitacion religiosa, reynante en la feliz Illice.

Asi pues era por Mayo de 1266 segun unos, y por Diciembre de 1370 segun otros, cuando discurriendo por la costa del Mediterraneo, hácia la playa y puerto de Santa Pola, que entonces era de Elche, ciertos vecinos de esta Villa, entre ellos Francisco Cantó, cuyo nombre será inmortal para los hijos de Illice, distinguieron entre las blancas espumas de sus azuladas olas, una arca, que rápidamente se acercaba á la orilla, embatida por el natural movimiento de las aguas, y el sopro divino que allí obraba. Extragéronla, y asentada la misteriosa arca sobre la arena, se apresuraron á descerrararla, y hallaron la preciosa imágen de Nuestra Señora de la Asuncion, que segun el título sobre el arca colocado, decia ser para illice.

[...] Dentro de la misma arca, se hallaron unos libros manuales, escritos en lemosino, que esplicaban como habían de celebrarse á Nuestra gran patrona, los misterios de su dichosa muerte, y

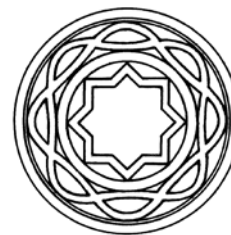
¹² No entrarem en la problemàtica sobre la transmissió del relat de la «Vinguda de la Mare de Déu», sobradament estudiada per Castaño (1999). Només direm que hi ha dues grans branques: una que situa la troballa de la imatge i de la consuetud el 1266, i per tant relacionada amb el sotmetiment cristià d'Elx l'any anterior, i altra que la situa el 1370. Aquesta darrera és la que ha sobreviscut amb major força fins a l'actualitat.

¹³ El cas més evident d'açò és la façana de l'Ajuntament d'Elx, de la meitat del segle XV, on s'encasten algunes de les troballes (inscripcions, columnes, etc.) que apareixen al jaciment de l'Alcúdia en aquesta època.

Asuncion triunfante á los cielos que es como anualmente se celebra en los días 14 y 15 de Agosto, en su Insigne Parroquial Iglesia de Santa Maria de Elche. (FUENTES: 1855, 10-13)

Aquest relat de l'aparició de la imatge de la Mare de Déu i de la consuetud de la *Festa* l'any 1266, relacionat amb la repoblació cristiana després de la «conquesta» de Jaume I, s'anà diluint davant de l'altra variant, la de 1370, que acabà per ser l'oficial quan es va crear la Societat Vinguda de la Mare de Déu l'any 1865, amb la finalitat d'organitzar les festes per a commemorar aquestes llegendària efemèride.¹⁴

D'una forma o d'una altra, aquesta tradició ha sobreviscut en diversos autors del segle XX. Pomares Perlasia, en un intent per sintetitzar totes les tradicions i teories, pensava que la representació havia passat per tres estats de desenvolupament: en el primer, a partir de la conquesta cristiana, la celebració de l'Assumpció es reduiria a jocs i a cerimònies poc complexes; en el segon, a partir de la «Vinguda de la Mare de Déu», la *Festa* adquiriria la seua plenitud medieval; i, per últim, a partir del segle XVI, la representació es reformaria fins a l'estat en què avui la coneixem (POMARES: 2004, 49). També els germans Martínez Blasco, amb una suposada aura de rigor, defensen sense cap argument científic l'origen de la *Festa* en el segle XIII. Segons aquests autors, el bisbe de Barcelona Arnau de Gurb, que va arribar amb Jaume I l'any 1265 i va romandre a la torre de la Calaforra per ordre del rei, va ser l'autor de la representació (MONTESINOS, SANSANO: 1995, 125-131).

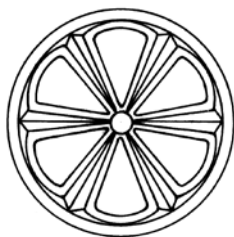

4. EL «MITE DE FUNDACIÓ» I LA *FESTA*

La mitologia de qualsevol societat se centra en tots aquells esdeveniments que van tenir lloc en els «orígens», en els temps primordials («el mito cuenta como, gracias a las hazañas de seres sobrenaturales, una realidad ha venido a la existencia», ELIADE: 2000, 16). Els mites presenten la intrusió del poder sobrenatural, sempre sagrat, en la quotidianitat de les persones («Es esta irrupción de lo sagrado lo que *fundamenta* realmente el mundo y la que lo hace tal como es hoy día», ELIADE: 2000, 17). En les societats ha existit sempre la creença del «retorn a l'origen», a l'època idíl·lica dels avantpassats mítics, des de les poblacions més arcaïques fins a les més tecnificades (recordem, per exemple, el costum estès en l'edat mitjana i bona part de l'edat moderna de començar qualsevol relat historiogràfic amb la creació del món i la distribució dels diversos territoris entre els fills i els néts de Noé). Aquest retorn s'aconsegueix de diverses maneres i una d'aquestes és a través dels diferents ritus commemoratius.

El terme *mite de fundació* fa referència a un relat que se situa en aquell temps passat, primordial i idíl·lic, que explica l'origen d'una comunitat o d'una població a través de diversos elements de caire llegendari:

¹⁴ Malgrat açò, l'any 1965 es van organitzar diversos actes, inclòs una representació extraordinària de la *Festa* al desembre, per commemorar el VII centenari del *Misteri d'Elx*.

Este mito tiende a narrar un origen del sistema social, en cuya narración los actores asumen roles que luego se reproducirán en el orden social en que viven. Este mito va a demostrar la pertinencia y la pertenencia del grupo que asume la escritura de la historia como grupo que origina el sistema social vigente, permitiendo construir la historia de un «nosotros» que implica y define, además, a un «los otros.» (LEGNAGE: 2002).

Pel que fa a la *Festa d'Elx*, l'origen de la representació que ens expliquen Sanç i Soler, reproduït per Tàrrega i Fuentes –com hem pogut veure–, relaciona la fundació de la comunitat il·licitana cristiana amb la creació del drama assumpcionista. D'aquesta manera, i per diversos elements que ara comentarem, el sotmetiment cristià del territori i la seua repoblació, és a dir, la incorporació d'Elx al món cristià europeu, va funcionar per a la *Festa*, ritu comunitari i celebració d'identitat dels il·licitans, com una mena de mite de fundació. La vinculació de l'origen de la representació a l'origen de la comunitat va atorgar una major transcendència i un significat molt més profund a la *Festa* en el si de la societat il·licitana, ja que comunitat i element d'identitat van caminar paral·lels, al mateix temps que es donava resposta a la incertesa sobre els inicis del drama.

Potser siga exagerat parlar de «mite de fundació» quan fem referència a la relació que s'estableix entre l'origen de la població cristiana d'Elx i l'origen de la *Festa*. En realitat, es tracta d'un fet històric que en contacte amb la celebració assumpcionista adquireix unes connotacions mítiques, un cert halo de «gesta mítica».

D'aquesta manera, la data que Sanç i Soler ens donen per a l'entrada de Jaume I a la vila és força simbòlica: el 15 d'agost, festivitat de l'Assumpció. El *Llibre dels feits* no ens diu res respecte d'açò, però, a través de la diferent documentació conservada de la Cancelleria, el rei es trobava a Alacant des de mitjan de novembre de 1265 fins al 18 de desembre, el 19 signa una concessió a Villena i el 21 ja apareix un document datat a Elx. Per tant, l'entrada del monarca a la població va ser el 20 o el 21 de desembre (MARTÍNEZ: 1993, 152-153),¹⁵ data pròxima a la que esmenta el text de Tàrrega.

Sanç, després de defensar l'autoria castellana de la *Festa*, deixa caure la possibilitat que la celebració commemorara la «conquesta» cristiana per part de Jaume I, com tenia lloc en altres indrets del regne, com ara València, des de 1338 («aunque algunos quieran decir que por haberse ganado de los moros esta Villa, tal día como el de Nuestra Señora de la Asunción, sus pobladores emprendieron hacerla: y puede ser, porque vemos en todos los lugares del reino tener fiesta particular y hacer conmemoración del día que fue ganada la tal villa o ciudad del reino»). La representació es compara, per tant, amb altres festes, centrades en molts casos en un homenatge a la senyera reial, compartides per moltes

¹⁵ Devem la informació a Carmel Navarro («Una possible data simbòlica per celebrar l'Institut el dia de la comarca», document intern de l'Institut d'Estudis Comarcals del Baix Vinalopó, 2000).

poblacions valencianes, que en celebrar juntes aquesta efemèride donaven un sentit fundacional a la conquesta cristiana feta per aquest monarca.

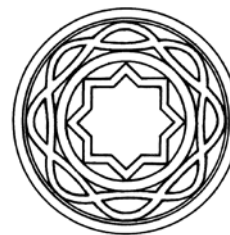
Per altra banda, Sanç, a l'hora d'explicar l'origen de la *Festa*, recorre a la tradició oral («he sido curioso de saberlo de viejos y mayores»), que és la font principal de tota matèria llegendària o mítica. L'origen de la representació, que en el primer quart del segle *xvii* comptaria amb un segle i mig, s'havia convertit en un element llunyà que transcendia el mateix temps i que havia de situar-se en els inicis de la comunitat que la celebrava.

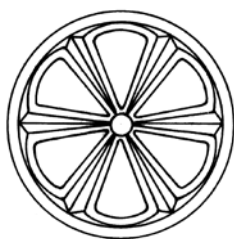
Malgrat que la documentació conservada parla de les negociacions que dugueren a pactar el lliurament d'Elx als cristians, les diverses històries expliquen els fets com si es tractara d'una conquesta. Possiblement açò té a veure amb la força ideològica i simbòlica que la conquesta cristiana sobre els territoris musulmans havia adquirit al llarg de l'edat mitjana, cosa que en certa manera mitificava els fets d'aquella època. I per a reblar el clau, la persona del rei En Jaume que, com a principal figura fundacional arreu dels antics territoris de la Corona d'Aragó i com a referent llegendari de la nostra cultura, atorga validesa mítica al relat de l'origen de la *Festa*.

Per últim, es produeix una evolució en l'explicació de l'origen de la representació amb la incorporació de la creença de la «Vinguda de la Mare de Déu». La creació de la *Festa* passà de ser un fet atribuïble als avantpassats de la societat il·licitana (aquells repobladors dels inicis que vingueren amb el rei i que establiren les nissagues de la petita noblesa local posterior) a ser una intervenció directa de la divinitat sobre el destí dels il·licitans, que a partir d'aquell moment esdevenia el poble elegit per Déu per a commemorar i defensar l'assumpció de Maria. La tradició de la «Vinguda» suposà, doncs, la consciència de conservar un tipus de celebració que, si en el passat va ser habitual en moltes viles i ciutats, cada vegada més era un fet excepcional i únic.

CONCLUSIÓ

Entre els segles *xvi* i *xvii* la *Festa o Misteri d'Elx*, representació assumpcionista de la segona meitat del quatre-cents, es va convertir en la celebració d'identitat dels il·licitans. Aquest fet va suposar que, quan en els segles *xvii* i *xviii* diversos autors es van preguntar sobre la data d'inici del drama, com que no van trobar cap document que en parlara, van situar-lo en el mateix origen cristià de la comunitat il·licitana: no hi havia cap mena de dubte, si la *Festa* era l'element que identificava el poble d'Elx, el seu inici calia buscar-lo en la creació d'aquesta mateixa comunitat. L'origen, doncs, no era cap altre que la conquesta cristiana d'aquest territori als musulmans a mitjans del segle *xiii*.

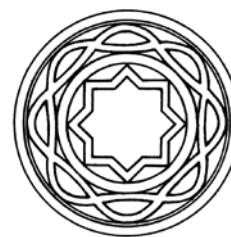
El fet de remuntar-se als orígens fundacionals de la comunitat per a explicar la celebració del *Misteri d'Elx* fa que la representació d'aquest cada agost es pugui interpretar des de dos plànols diferents: un de més «superficial», l'escenificació de la dormició i de l'assumpció de la Mare de Déu; i un altre de més transcendent, des del punt de vista social i comunitari, la rememoració cíclica i implícita de la creació del grup que la celebra any rere any. Els nostres avantpassats, en relacionar la *Festa* amb els inicis de la comunitat a la qual pertanyien, es veurien representats en la seua escenificació: una forma de mantenir viu i actualitzar un sistema social, polític i ideològic, que les classes oligàrquiques de la població, de les quals depenia el Consell municipal, protector de la *Festa* a partir de 1609, heretaven directament de la conquesta cristiana del segle XIII.

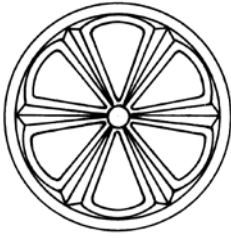
En l'actualitat, els avanços en la investigació històrica de la representació han eliminat aquesta vinculació entre l'origen cristià de la comunitat il·licitana i la *Festa*. Malgrat açò, la representació assumpcionista conserva encara el sentit d'identitat i comunitari, cada vegada més amenaçat a causa de la conversió en mercaderia turística a què estan sometent la *Festa* les institucions públiques i els mitjans de comunicació.

BIBLIOGRAFIA

- BRIONES, Rafael (1997), «Creencias, ideologías y valores», en AGUIRRE, Ángel (coord.), *Cultura e identidad cultural*, Bardenas, Barcelona, p. 157-200.
- CÀMARA I SEMPÈRE, HÈCTOR (2004), «El *Misteri d'Elx*: ritu i festa», en SIRERA, Josep Lluís (ed.), *La Festa i Elx. Actes del seminari celebrat els dies 29, 30 i 31 d'octubre de 2002, amb motiu del VII Festival de Teatre i Música Medieval d'Elx*, Institut Municipal de Cultura, Elx, p. 63-76.
- CASTAÑO I GARCIA, Joan (1997), *L'organització de la Festa d'Elx a través del temps*, Consell Valencià de Cultura, València.
- (1999), «La tradició de la Vinguda de la Mare de Déu, origen llegendari de la Festa o Misteri d'Elx», en *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes/XXX-VIII. Homenatge a Arthur Terry*, PAM, Barcelona, p. 5-26.
- CAZANEUVE, Jean (1971), *Sociología del rito*, Amorroutu, Buenos Aires.
- ELIADE, Mircea (2000), *Aspectos del mito*, Paidós, Barcelona.
- FERRANDO, Antoni (1998), «La llengua del *Misteri d'Elx*», en CASTAÑO, Joan i SANSANO, Gabriel (eds.), *Història i crítica de la Festa d'Elx*, Dept. Filologia Catalana, Universitat d'Alacant, Alacant, p. 127-142 (reedició de l'article publicat en *La Corona d'Aragó i les llengües romàniques. Miscel·lània d'homenatge per a Germà Colón*, Tübingen, 1989, p. 75-89).
- FUENTES AGULLÓ, Francisco (1855), *Epítome histórico de Elche desde su fundación hasta la Venida de la Virgen inclusive y traducción de la Fiesta que con motivo de esta Venida anualmente se celebra en los días 14 y 15 de agosto*, Imp. M. Santamaria, Elx.

- GÓMEZ MUNTANÉ, Maricarmen (1986), *Consueta de 1709. Estudi crític de la música*, Conselleria de Cultura, València.
- HINOJOSA MONTALVO, José (2006), «Elx, una vila medieval en la frontera», en ORS, Miguel (coord.), *Elx, una mirada històrica*, Ajuntament d'Elx, Elx, p. 127-147.
- IBARRA I RUIZ, Pere ([1933]), *El Tránsito y la Asunción de la Virgen*, Tip. Agulló, Elx.
- JAUME I (1982), *Crònica o Llibre dels feits*, Edicions 62-«la Caixa», MOLC, Barcelona.
- LEGNAMÉ, Rodolfo O. (2002), «La construcción de los mitos: el mito fundacional en Santiago del Estero», en *III Congreso Virtual de Antropología y Arqueología* (organitzat per l'equip NAYa), <http://www.naya.org.ar/congreso2002/ponencias/rodolfo_legname.htm> [consulta: 16-04-2007].
- MARTÍNEZ ORTIZ, José (1993), *Alicante y su territorio en la época de Jaime I de Aragón*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert», Alacant.
- MASSIP I BONET, Francesc (1986a), *Consueta de 1709. Estudi crític del text*, Conselleria de Cultura, València.
- (1986b), «La Festa d'Elx (Consueta de 1625)», en *Món i Misteri de la Festa d'Elx*, Conselleria de Cultura, València, p. 135-147.
- (1988), «Teatre i festa en el Misteri d'Elx», *Festa d'Elx*, 40, p. 66-71.
- (1991), *La Festa i els misteris medievals europeus*, Institut de Cultura «Juan Gil-Albert»-Ajuntament d'Elx, Alacant.
- (2004), «El teatre assumpcionista a l'antiga Corona catalanoaragonesa», en SIRERA, Josep Lluís (ed.), *La Festa i Elx...*, op. cit., p. 347-373.
- (2005), «Els models del Misteri d'Elx i el Misteri com a model», en ALEMANY, Rafael, MARTOS, Josep Lluís i MANZANARO, Josep M. (eds.), *Actes del X Congrés Internacional de l'Associació Hispànica de Literatura Medieval*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, Alacant, p. 137-167.
- MONTESINOS, Esther i SANSANO, Gabriel (1995), «Nòtula a propòsit d'alguna bibliografia recent sobre la Festa», *Festa d'Elx*, 47, p. 125-131.
- POMARES PERLASIA, José (2004), *La «Festa» o Misterio de Elche*, Patronat del Misteri d'Elx, Alacant (reproducció facsímil de l'edició de Barcelona, 1957).
- QUIRANTE, Lluís (1987), *Teatro asuncionista valenciano de los siglos XV y XVI*, Conselleria de Cultura, València.
- ROMEU I FIGUERAS, Josep (1998), «El teatre assumpcionista de tècnica medieval als Països Catalans», en J. CASTAÑO i G. SANSANO (eds.), op. cit., p. 59-95 (reedició de l'article publicat en *Teatre català antic*, vol. II, Curial, Barcelona, 1994-1995, p. 121-175).
- SANSANO, Gabriel (2004), «Nova documentació sobre la Festa d'Elx: més còpies desconegudes de les consuetes», en SIRERA, Josep Lluís (ed.), *La Festa i Elx...*, op. cit., p. 305-324.
- SANÇ, Cristòfol (1954), *Recopilación en que se da cuenta de las cosas anci antiguas como modernas de la inclita villa de Elche* (ms. 1621), publicat sota

el títol *Excelencias de la Villa de Elche*, amb pròleg de Juan Gómez Brufal, Ajuntament d'Elx, Elx.

SERRANO I JAÉN, Joaquim (1983), «El temps dels senyors: la vila d'Elx entre dues conjuntures històriques (1262-1855): algunes notes», *La Rella*, 3, p. 23-49.

TÀRREGA I CARO, Carles (1991), *Consueta de la Festa de la Verge i Mare de Déu, Maria Santíssima de l'Assumpció* (edició a càrrec de J. Castaño), Manuel Pastor, València (volum de la transcripció).